“HAYOT” SO‘ZI DUNYO TIL XARITASIDA: AKSEOLOGIYA TUSHUNCHASI VA TILSHUNOSLIKDAGI O‘RNI

Inagamova Zilola Rustamovna

Annotatsiya: Mazkur maqolada akseologiya — qadriyatlar haqidagi ta’limot sifatida tilshunoslik bilan bog‘liq holda tahlil qilinadi. Xususan, “hayot” tushunchasining lingvistik, semantik va lingvomadaniy xususiyatlari o‘rganilib, uning inson ongidagi universal qadriyat sifatidagi o‘rni ochib beriladi. Tadqiqotda “hayot” konseptining turli til va madaniyatlardagi ifodasi, metaforik modellari hamda baholovchi funksiyalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: hayot, akseologiya, qadriyat, lingvomadaniyat, semantika, baholash

Akseologiya qadriyatlar haqidagi ta’limot sifatida inson ongida shakllanadigan baholash kategoriyalarini o‘rganadi. Tilshunoslikda esa ushbu yondashuv til birliklarining baholovchi xususiyatlarini aniqlash, ularning semantik tuzilmasini tahlil qilish hamda nutqdagi funksiyalarini ochib berishga xizmat qiladi. Til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik tufayli inson borliqni nafaqat idrok etadi, balki unga baho ham beradi. Shu jihatdan til faqat aloqa vositasi emas, balki qadriyatlarni ifodalovchi muhim tizim hisoblanadi. Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, “hayot” tushunchasi inson tafakkurida eng muhim va universal qadriyatlardan biri sifatida qaraladi. Ushbu tushuncha turli tillarda va madaniyatlarda o‘ziga xos semantik va lingvomadaniy xususiyatlarga ega bo‘lib, chuqur ilmiy tahlilni talab etadi. Tadqiqotning maqsadi “hayot” so‘zining akseologik xususiyatlarini lingvistik va lingvomadaniy jihatdan o‘rganishdan iborat. Akseologiya falsafaning muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, qadriyatlarning tabiati, shakllanishi va jamiyat hayotidagi o‘rnini o‘rganadi. Tilshunoslikda esa akseologik yondashuv nisbatan yangi bo‘lib, til birliklarida ifodalangan baholovchi mazmunni tahlil qilishga qaratilgan. Har bir so‘z nafaqat denotativ, balki konnotativ, ya’ni baholovchi ma’noga ham ega. Shu nuqtayi nazardan, “hayot” so‘zi inson ongida ijobiy qadriyat sifatida shakllangan muhim leksik birlik hisoblanadi. “Hayot” so‘zi o‘zbek tilida ko‘p ma’nolilik xususiyatiga ega bo‘lib, u biologik mavjudlik, ijtimoiy faoliyat, ruhiy kechinmalar va falsafiy mavjudlik kabi bir necha semantik qatlamlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu ma’nolar birgalikda murakkab semantik tizimni tashkil etadi. Ko‘pincha “hayot” so‘zi ijobiy baholovchi ma’noda qo‘llanadi: “hayot go‘zal”, “hayot bebaho”. Biroq ayrim kontekstlarda salbiy baholash ham kuzatiladi: “hayot qiyin”, “hayot sinov”. Bu esa uning akseologik jihatdan ikki qutbli, ya’ni polyar xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Lingvomadaniy nuqtayi nazardan qaraganda, “hayot” tushunchasi turli xalqlarda turlicha metaforik modellar orqali ifodalanadi. Masalan, indoyevropa tillarida hayot ko‘pincha “yo‘l” sifatida talqin qilinsa, turkiy tillarda u “kurash” bilan bog‘lanadi. Xitoy madaniyatida esa hayot garmoniya va muvozanat sifatida tushuniladi. Bu farqlar har bir xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va qadriyatlar tizimi bilan bog‘liq. O‘zbek milliy madaniyatida “hayot” tushunchasi mehr-oqibat, sabr-toqat, mehnatsevarlik va shukronalik kabi qadriyatlar bilan uzviy bog‘liq. Bu holat xalq og‘zaki ijodida ham aks etadi: “Hayot – maktab”, “Hayot – sinov”. Ushbu iboralar hayotning inson uchun tajriba, tarbiya va kamolot manbai ekanligini ko‘rsatadi. Dunyo til xaritasida tillarning tarqalishi tarixiy, demografik, siyosiy va iqtisodiy omillar bilan belgilanadi. Globallashuv jarayonida ayrim tillar

global mavqega ega bo‘lib, xalqaro kommunikatsiyada ustunlik qilmoqda. Shu bilan birga, “hayot” konsepti ham turli tillarda universal va madaniy-spetsifik xususiyatlarni namoyon etadi. Masalan, ingliz tilida “life is a journey”, o‘zbek tilida “hayot yo‘l” yoki “hayot kurash” kabi ifodalar keng qo‘llanadi. Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda “hayot” tushunchasi yanada kengayib, multidisiplinar kategoriya sifatida talqin qilinmoqda. Biologiyada u tiriklik holati sifatida qaralsa, tibbiyotda hayot sifati bilan bog‘lanadi, texnologiyada esa “life cycle” tushunchasi orqali ifodalanadi. Bu esa “hayot” konseptining zamonaviy davrda yanada murakkablashganini ko‘rsatadi. Qadriyatlar tilning turli darajalarida — leksik, frazeologik va sintaktik sathlarda namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, badiiy matnlarda ular metafora va obrazlar orqali yanada kuchli ifodalanadi. Bu esa tilning akseologik imkoniyatlari keng ekanligini tasdiqlaydi.

Til birliklari, ayniqsa leksik birliklar, nafaqat predmet va hodisalarni nomlaydi, balki ularga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatni ham ifodalaydi. Masalan, “hayot” so‘zi ko‘pincha ijobiy baholovchi semantikaga ega bo‘lib, u inson uchun eng oliy qadriyat sifatida qabul qilinadi.

“Hayot” so‘zining leksik-semantik xususiyatlari

“Hayot” so‘zi o‘zbek tilida ko‘p ma’noli birlik hisoblanadi. Uning semantik strukturasida bir nechta asosiy qatlamlar mavjud:

Biologik ma’no — tiriklik holati;

Ijtimoiy ma’no — insonning jamiyatdagi faoliyati;

Ruhiy ma’no — ichki kechinmalar va hissiyotlar;

Falsafiy ma’no — mavjudlik kategoriyasi.

Mazkur ma’nolar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, yagona akseologik tizimni tashkil etadi.

Tilshunos V. V. Vinogradov ta’kidlaganidek, so‘z ma’nosi uning qo‘llanish doirasida kengayib boradi. Shu nuqtayi nazardan, “hayot” so‘zi ham turli kontekstlarda yangi semantik qirralarga ega bo‘ladi.

Masalan:

“hayot go‘zal” (ijobiy baho)

“hayot qiyin” (salbiy baho)

Bu esa uning akseologik imkoniyatlari keng ekanligini ko‘rsatadi.

Hayot” tushunchasining milliy-madaniy tizimdagi o‘rni

Til va madaniyat o‘zaro chambarchas bog‘liq hodisalardir. Har bir til o‘zida millatning dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiradi.

Qadriyat kategoriyalari inson tafakkuri va ijtimoiy hayotining ajralmas qismi bo‘lib, til orqali ifodalanadi va avloddan-avlodga uzatiladi. Til nafaqat axborot yetkazish vositasi, balki insonning borliqqa bo‘lgan baholovchi munosabatini aks ettiruvchi vositadir. Shu sababli qadriyatlarning tildagi ifodasi zamonaviy tilshunoslikda muhim ilmiy yo‘nalish hisoblanadi[33].

Leksik daraja

Qadriyatlar odatda qarama-qarshi juftliklar orqali ifodalanadi: “yaxshi – yomon”, “go‘zal – xunuk”, “foydali – zararli”. Leksik birliklar nafaqat denotativ ma’noga, balki konnotativ, ya’ni baholovchi ma’noga ham ega[34].

Ijobiy qadriyatlar: “jasur”, “mehribon”, “halol”[35]

Frazeologik va maqol daraja

Qadriyatlar frazeologik birliklar, maqol va matallarda ham aks etadi. Masalan, o‘zbek tilidagi: “Mehnat qilgan – to‘yadi”, “Yaxshilik qil – dengizga ot”[36].

Sintaktik daraja

Gap tuzilishi, ohang va modal vositalar orqali qadriyatlarning baholanishi ifodalanadi. Undov gaplar, kuchaytiruvchi so‘zlar va modal vositalar ijobiy yoki salbiy bahoni kuchaytiradi[37].

Milliy-madaniy xususiyatlar

Qadriyatlar turli madaniyatlarda turlicha baholanadi. Masalan, ayrim madaniyatlarda individualizm ijobiy qadriyat sifatida ko‘riladi, boshqalarida esa jamoaviylik ustuvor hisoblanadi[38].

Kognitiv va pragmatik jihatlar

Qadriyatlar inson ongida konseptlar sifatida mavjud va til orqali ifodalanadi[39]. Nutq konteksti qadriyatlarning baholovchi ma’nosini o‘zgartirishi mumkin[40].

Badiiy matnlarda

Adabiy asarlarda muallif qadriyatlarni estetik va axloqiy qarashlar bilan ifodalaydi. Obrazlilik, metafora va boshqa badiiy vositalar o‘quvchiga kuchli emotsional ta’sir beradi.

Qadriyat kategoriyalarining tilda ifodalanishi murakkab va ko‘p qatlamli jarayon bo‘lib, u leksik, frazeologik, sintaktik va matn darajalarida namoyon bo‘ladi. Bu tilning akseologik xususiyatini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, “hayot” so‘zi oddiy leksik birlik emas, balki inson tafakkurida markaziy o‘rin egallagan universal qadriyatdir. U biologik, ijtimoiy va ma’naviy ma’nolarni o‘zida mujassam etgan murakkab semantik tuzilishga ega. Uning akseologik polyarligi, kontekstga bog‘liq o‘zgaruvchanligi va lingvomadaniy xususiyatlari ushbu tushunchaning chuqur ilmiy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Til esa bu qadriyatlarni ifodalovchi va avloddan-avlodga yetkazuvchi asosiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qur’on, Islomning muqaddas kitobi.
2. Davronbek, K. (2021). THEORY OF KNOWLEDGE IN THE TRETISE OF AL-GAZALI “AL-KISTASU-LMUSTAKIM”(RIGHT SCALES). The Light of Islam, 2021(3), 15-22.
3. Ismailovana, X. N. (2023). IBN Sino Hayotiga BIR Nazar. AMALIY VA TIBBIYOT FANLARI ILMIY JURNALI, 2(12), 537-543.
4. Ganiyev, E. (2024). MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI ASARLARIDA INSON HUQUQLARI. Центральноазиатский журнал образования и инноваций, 3(4), 36-42.
5. Сулаймонов, Ж. (2021). АБДУРАҲМОН ИБН ХАЛДУННИНГ ТАМАДДУН ТАРАҚҚИЁТИ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИДА ЖАМИЯТ ТАҲЛИЛИ. Academic research in educational sciences, 2(Special Issue 1), 451-455.

6. Шарипов, М. Л. (2020). МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ, УЛАРНИНГ ИЛМ-ФАН ҲАМДА ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ РОЛИ ВА АҲАМИЯТИ. Science and Education, 1(Special Issue 1), 157-172.

7. O‘rolov, S. (2023). IMOM AL-BUXORIY HAZRATLARI MADANIY MEROSI. In Proceedings of Scientific Conference on Multidisciplinary Studies (Vol. 3, No. 1, pp. 189- 193).